

החיים הדתיים כהסתר פנים – במקרא,

בחז"ל ובחסידות

הרב תמיר גרנות

הסתר פנים כעונש חמור

בסוף ספר דברים אנו קוראים את דברי ה' למשה ויהושע: "והסתרתי פני מהם והיה לאכול ומצאוהו רעות רבות וצרות" (דברים ל"א, יז), ולהלן בשירת האזינו: "אמרתי אסתירה פני מהם אראה מה אחריתם" (שם ל"ב, כ) ומשם ואילך מתפתח תיאור חריף של ייסורים וסבל: "מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה" (שם, כה) עד הדיוטה התחתונה של: "אמרתי אפאיהם אשביתה מאנוש זכרם" (שם, כו). כלומר: התורה גופא משתמשת בדימוי של 'הסתר פני האל' כדי לתאר מציאות איומה של רעות רבות וצרות. אמנם, עלינו לשאול במה נשתנתה מציאות נוראה זו מתיאורי הקללה הקודמים בתורה המופיעים בפרשת כי תבוא ולעיל בספר ויקרא בפרשת בחוקותי,¹ שהרי גם שם מתוארות רעות איומות שעתידות להתרגש על ראשו של עם ישראל, ובמה שונה המונח 'הסתר פנים' מהמונח 'קללות'? או באופן רחב יותר, האם יש הבדל בין תיאור המאורעות במונחים של הסתר פנים לבין תיאורו במונחים של עונש על חטאים? דומה, כי התשובה הבסיסית לשאלה זו טמונה כבר בלשון הפסוק עצמו, אשר אומר שבעקבות הסתר הפנים: "ומצאוהו רעות רבות וצרות", לאמור: אין המדובר בענישה אקטיבית של ה' את ישראל, אלא בהפקרתם למקרי הטבע וההיסטוריה, לשון אחר: הסרת ההשגחה מהם, וממילא ימצאו אותם כל הרעות המצויות ממילא בהיסטוריה ובטבע

¹ ויקרא כו; דברים כח-כט.

הבריאה.² נראה כי השימוש במונח 'הסתר פנים' כלפי השואה מבטא את התחושה שהמאפיין ביותר את האחרון הפורענות האחרונה הוא חוויית האקראיות והמקריות. עם ישראל, כביכול, אינו נתון תחת חוקיות אלוהית אלא מסור למשיטת שוסיו לגמרי. שמא ניתן לדייק יותר ולומר שככל שהמאורע ההיסטורי נראה אקראי יותר, רחוק יותר מהקשר ישיר של חטא ועונש, ובמיוחד – שאין מתלווה לו הודעה אלוהית מפורשת מפי נביאי או מנהיגי ישראל על מה ולמה הוא בא, כך חווית ההסתר שבו היא חריפה יותר. זאת ועוד, הקטגוריה של הסתר הפנים משמעותית יותר ככל שעולה ההרגשה שבתוך הצרה אין ה' שומע את תפילת עמו ישראל, וכפי שפירש רש"י את הביטוי: "והסתרת פני מהם" – כמי שאינו רואה בצרתם" (רש"י דברים ל"א, יז).

הבחנה זו, גם אם מבחינה אמפירית אפשר אולי לקיימה, היא קשה מאוד מבחינה תאולוגית. נבחר את הקושי: התורה כולה מבוססת על רעיון הברית שלפיו מערכת היחסים בין עם ישראל לקב"ה מבוססת על התחייבות הדדית, הכוללת מצד אחד התחייבות של העם לשמירת מצוות והתחייבות של ה' לשכר טוב, ומצד שני מערכת סנקציות על הפרת הברית. הבסיס התאולוגי של מערכת זו הוא ההפקעה של הקיום היהודי ההיסטורי מהזירה הטבעית וההבנה שדברי הימים של עם ישראל הם תוצאה של עמידתו או חלילה אי-עמידתו בברית עם אלוהי ישראל. זהו כמובן היסוד של הברכות והקללות המופיעות בספרים ויקרא ודברים, ולכן, גם מאורעות קשים ביותר, הכוללים גלות ועינויים נוראיים, מתוארים בתורה כעונשים של ה' על חטאי ישראל. מהי אם כן משמעותה של האידאה החדשה של 'הסתר פנים' בתוך מסגרת רעיונית זו? הרי גם לפני הופעת הסתר הפנים מתוארים חטאים קשים של עם ישראל: "וקם העם הזה וזנה אחרי אלהי נכר הארץ... והפר את בריתי אשר כרתי אותם" (דברים ל"א, טז), ומיד מופיע תיאור של עונש אלוהי: "וחרה אפי בו ביום ההוא ועזבתים והסתרת פני מהם...". כלומר: גם כאן לפנינו אותו

² ראו: רש"י, שפתי חכמים, מזרחי על דברים ל"א, יז.

מבנה של ברית מופרת הגוררת בעקבותיה עונש. מדוע אם כן העונש מתואר באופן שונה מזה שבפרשיות הברית הגדולות שבתורה? וממה נפשך, אם מדובר רק ב'גיוון' של דרכי הענישה האלוהית, איזו חשיבות יש לכך, שפעם ה' מכה באופן אקטיבי, על ידי התערבות בטבע, ופעם ה' מכה באופן פסיבי, על ידי הימנעות מעזרה? ואם "אותה גברת בשינוי אדרת" כאן, לשם מה בכלל מחדשת התורה מונח תאולוגי כזה של 'הסתר פנים'? לעומת זאת, אם מדובר בעיקרון תאולוגי השונה באופן מהותי, האם ייתכן שהתורה, שהעמידה במרכז תפיסתה את היסוד של ההשגחה האלוהית המוחלטת, תאמר שתיתכן בהיסטוריה מציאות של היעדר השגחה?

הסתר פנים בחז"ל כמצב המאפיין את הקיום היהודי

בדברי חז"ל אנו מוצאים את המדרש המפליא הבא אודות הסתר פנים: וחרה אפי בו ביום ההוא ועזבתים והסתרתני פני מהם (דברים ל"א, יז), אמר רב ברדלא בר טביומי אמר רב: כל שאינו בהסתר פנים – אינו מהם, כל שאינו בוהיה לאכל אינו מהם. אמרו ליה רבנן לרבא: מר לא בהסתר פנים איתיה [ישנו], ולא בוהיה לאכל איתיה [ישנו]! – אמר להו [להם]: מי ידעיתו כמה משדרנא בצנעא בי שבור מלכא (האם אתם יודעים כמה אני משדר בצנעה לבית שבור המלך הפרסי?? – אפילו הכי יהבו ביה רבנן עינייהו (אפילו כך נתנו בו חכמים עיניהם). אדהכי שדור דבי שבור מלכא וגרבוהו [בינתיים, שלחו מבית שבור המלך ואסרו אותו] (חגיגה ה' ע"א)

האמורא רב קובע שיש לבדוק אחר זהותו היהודית של מי שאיננו חווה חוויה של הסתר פנים, שמא אינו 'מהם' (מעם ישראל). התלמוד מספר על רבא, מגדולי האמוראים, שחי חיי רווחה וכבוד תחת שלטון המלכות הפרסית, וחכמים התפלאו כיצד זה חכם יהודי אינו נוטל חלק בגורל היהודי, הכולל בהכרח גם הסתר פנים, סבל והטלת מסים? רבא התגונן מפני הטענה בתירוף שהוא נותן שוחד למלכות ולכן הוא זוכה בכבוד ובעשירות. בכל אופן, העוקץ במאמר החז"לי הוא שחיים במציאות של הסתר פנים אלוהי אינם סטייה מהנורמה היהודית או אפיזודה צדדית של החיים, ההפך הוא הנכון: הקיום

היהודי מזוהה עם מציאות של הסתר פנים. כיצד יש להבין מדרש מופלא זה? אפשר לתרץ שהדברים נאמרים ביחס לקיום גלותי שחז"ל תופסים אותו כמצב קבוע של קיום תחת הסתר פנים, ומכאן מבינים שכל אחד מבניו של העם היהודי צריך להיות שותף בגורל היהודי, כלומר: שותף לגלות ולסבל. אולם, דומני שכוונת חז"ל כאן עקרונית יותר. נראה לומר שחז"ל רוצים לטעון שהקטגוריה הדתית של הסתר פנים היא מאפיין יסוד של הקיום הדתי היהודי מעבר להקשר של הגמול. יהודי, קובעים חז"ל, אמור לדעת מניסיון חייו שהקיום מול אלוהים איננו קיום מול נוכחות פיזית או נוכחות מופגנת, אלא מול "נוכחות נסתרת" והעומק של הדתיות היהודית מצוי דווקא בהבנה זו ובסיגול של חיים דתיים עם זיקה לאל המסתתר ולא לאל מתגלה, כמו בנצרות למשל. הבנה זו עולה מדברי החכמים בהמשך הסוגיה:

ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא, אמר רבא: אמר הקדוש ברוך הוא:
 אף על פי שהסתרתני פני מהם – בחלום אדבר בו. רב יוסף אמר: ידו
 נטויה עלינו, שנאמר ובצל ידי כסיתך

(ישעיהו נ"א, טז) (שם)

שני האמוראים מלמדים כיצד הקב"ה מקיים קשר עם עמו תוך כדי הסתר פנים. רבא מלמד על המימד הסובייקטיבי של הנוכחות, הגילוי שבתוך ההכרה או הנשמה, אשר בא לידי ביטוי בחלום. רב יוסף מדבר על הגנה או ליווי אלוהיים שאינם אור אלא צל. כלומר: אף על פי שה' איננו מאיר ליהודי את מציאות חייו, הוא מעניק לו משמירתו או מלווה אותו בצל ידו. בירור מדוייק יותר של אופני נוכחות עדינים אלה יבוא בהמשך. בשלב זה די לנו בהבנה שהאתגר הדתי-קיומי של יהודי הוא יצירת הזיקה עם האל בתוך ההסתר.

הנבואה על הסתר פנים לאחר כתיבת התורה

חז"ל הבינו שהקטגוריה הדתית המחודשת של 'הסתר פנים' איננה עוד אופן של סנקציה אלוהית במסגרת הברית של התורה, אלא הצעה לסוג שונה של

קיום דתי שיש לו, כך נראה, הנחות תאולוגיות משלו. מהו אם כן היסוד המקראי של תפיסה חזו"לית זו?

כדי להשיב על שאלה זו, נבחן את המונח 'הסתר פנים' כפי שהוא עולה במקרא לראשונה. כבר הזכרנו למעלה, שנבואת 'הסתר הפנים' נזכרת לראשונה בסוף ספר דברים בהתגלות האחרונה של ה' למשה (וליהושע). נחזור על סדר האירועים המלווה נבואה זו:

לאחר סיום נאומו של משה רבנו שראשיתו בפתחת ספר דברים וחתימתו בדברי הברית ובפרשת התשובה בפרשת נצבים, ולאחר שיהושע צווה על החלפת משה, כתב משה את התורה:

וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת וַיִּתְּנָהּ אֶל הַכֹּהֲנִים בְּנֵי לֵוִי הַנְּשָׂאִים אֶת אֲרוֹן בְּרִית ה' וְאֶל כָּל זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל

(דברים לא, ט)

רש"י מבאר מיד את הפסוק: "ויכתוב משה וגו' ויתנה" – כשנגמרה כולה, נתנה לבני שבטו" (רש"י, שם). מה התכוון רש"י להוסיף בפירושו? וכי יעלה על דעתנו שמשה נתן את התורה לכוהנים לפני שסיים לכתוב אותה? מסתבר לומר שרש"י מתכוון להשיב על אחד משני קשיים אפשריים העולים למקרא הפסוק:

א. להלן, לאחר דברי ה' אל משה על חטאי בני ישראל העתידיים והסתר הפנים, ולאחר הציווי על כתיבת השירה, שירת האזינו, ומסירתה לבני ישראל, חוזרת התורה לספר על כתיבת התורה, וכך היא אומרת:

וַיְהִי כְּכֹלֹת מֹשֶׁה לִכְתֹּב אֶת דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת עַל סֵפֶר עֵד תָּמִם. וַיְצַו מֹשֶׁה אֶת הַלְוִיִּם נְשָׂאֵי אֲרוֹן בְּרִית ה' לֵאמֹר. לָקַח אֶת סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה וְשִׁמְתֶם אֹתוֹ מִצַּד אֲרוֹן בְּרִית ה' אֱלֹהֵיכֶם וְהָיָה שָׁם בְּךָ לְעֵד

(שם, כד-כו)

והרי כבר נאמר בפסוק ט שמשוה סיים את התורה ונתנה לכוהנים בני לוי, ומהו פשר האמור כאן שסיים לכותבה ונתנה?

ב. אם אמנם סיים משה לכתוב את התורה במקום שבו נאמר כך, מיד לאחר שציווה את יהושע, מה דינן ומעמדן של הפרשיות הבאות אחרי כתיבת

התורה, ובמיוחד ההתגלות למשה וליהושע באוהל מועד, שבה מצטווה משה על הסתר הפנים, ושירת האזינו?

נראה שרש"י רצה לומר שהתיאור של כתיבת משה את התורה ומסירתה מיד לבני לוי הוא תיאור מקוצר ומוקדם, ולמעשה רק לאחר שמשה סיים את כל מה שהיה צריך עוד להיכתב התורה ניתנה לבני לוי. רש"י שולח אותנו לפסוק כד ולמילים "עד תומם", ובאומרו "כשנגמרה כולה" הוא מאחד את האמור להלן עם האמור כאן, ומפרש שמסירת התורה ללויים הייתה סמוכה לציווי להניח את ספר התורה בצד ארון ברית ה'. דבר זה נעשה רק לאחר שדברי ההתגלות למשה על הסתר הפנים ושירת האזינו נאמרו ונכתבו. נראה את הדברים בפירוש רמב"ן:

ויתכן, כי אחרי שכתב השירה וילמדה את בני ישראל איש איש לשבטיהם, שהביאם לפניו אל בית המדרש, כתבה בספר התורה, וצוה את הכהנים לקוח את ספר התורה, לומר שגם השירה תהיה מונחת בארון עם התורה, שהיא מכלל התורה כי היא שם לעד

(רמב"ן שם, כה-כו)

נמצא אם כן, שתחילה כתב משה את התורה, ללא השירה והמבוא הקודם לה המדברים על חטאי ישראל ועל הסתר הפנים, אחר כך קרא ה' למשה וליהושע שיתייצבו באהל מועד, גילה להם את העתיד לקרות עם ישראל ואת השירה ואז לימד משה את העם את השירה, וכתבה בתורה.

מבחינה פרשנית זו הצעה משכנעת, אולם מבחינה מהותית אלו דברים תמוהים בתכלית. אם הנבואה על הסתר הפנים והשירה שבעקבותיה אמורות להיות חלק מהתורה, מדוע ה' ממתין עד שמשה יכתוב את התורה בפועל ורק אז מורה למשה בהתגלות על השירה? מדוע לא תהיה ההתגלות הקשורה בשירה חלק מהתורה מלכתחילה? לפי התיאור של פרשת וילך, נראים הדברים כמו נספח, תזכורת מאוחרת לאחר שנחתמה התורה.

הסתור פנים כחלק ממערכת רעיונית חדשה

כדי להשיב על שאלה זו עלינו להתבונן ביתר דיוק בתוכן הדברים האמורים למשה ויהושע ובייחודם:

וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה הֲנִי קָרָבִי וְיָמִיד לְמוֹת קָרָא אֶת יְהוֹשֻׁעַ וְהִתְיַצְבוּ בְּאֵהָל מוֹעֵד וְאַצְוֶנּוּ וְלַךְ מֹשֶׁה וְיִהְיוּשֻׁעַ וְיִתְיַצְבוּ בְּאֵהָל מוֹעֵד. וַיֵּרָא ה' בְּאֵהָל בְּעִמּוּד עֵנָן וְעִמּוּד עֵמּוּד הָעֵנָן עַל פֶּתַח הָאֵהָל. וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה הֲנִי שָׂכַב עִם אֲבֹתֶיךָ וְקָם הָעָם הַזֶּה וְזָנָה אַחֲרַי אֱלֹהֵי גֹזֵר הָאָרֶץ אֲשֶׁר הוּא בָא שָׁמָּה בְּקִרְבּוֹ וְעַזְבֵנִי וְהִפָּר אֶת בְּרִיתִי אֲשֶׁר כָּרַתִּי אִתּוֹ. וְחָרָה אַפִּי בּוֹ בַּיּוֹם הַהוּא וְעִזְבֹתֵימִי וְהִסְתַּרְתִּי מִפְּנֵי מַהֵם וְהָיָה לְאָכַל וּמְצַאֵהוּ רְעוּת רַבּוֹת וְצָרוֹת וְאָמַר בַּיּוֹם הַהוּא הֲלֹא עַל כִּי אֵין אֱלֹהֵי בְּקִרְבִּי מְצֹאוֹנֵי הַרְעוּת הָאֵלֶּה. וְאֲנֹכִי הִסְתַּר אֶסְתִּיר מִפְּנֵי בַּיּוֹם הַהוּא עַל כֹּל הַרְעָה אֲשֶׁר עָשָׂה כִּי פָנָה אֶל אֱלֹהִים אֲחֵרִים. וְעַתָּה פָּתְבוּ לְכֶם אֶת הַשִּׁירָה הַזֹּאת וְלִמְדָה אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל שִׁמָּה בְּפִיהֶם לְמַעַן תִּהְיֶה לִּי הַשִּׁירָה הַזֹּאת לְעַד בְּבִנֵי יִשְׂרָאֵל (דברים לא, יד-ט)

ראשית, בכותרת ההתגלות מצווה ה' את משה לשתף את יהושע בהתגלות כיוון שהוא עתיד למות בקרוב. נשים לב לכך שזו הנבואה היחידה בתורה מאז תחילת נבואת משה שיש לה שותף אחר מלבד אהרן. שנית, בשונה מכל האמור בתורה עד כה, חטאי ישראל אינם מופיעים כאן כאפשרות, אלא כהכרח היסטורי-דטרמיניסטי, כלומר: העם בוודאי יחטא. זו נסיגה גדולה, לכאורה, מרעיון הבחירה החופשית שהיה יסוד הברית בתורה כולה, והופיע רק בפרק הקודם (ראה נתתי לפניך היום... ובחרת בחיים – דברים ל', טו) כעקרון יסוד של התורה. שלישית, ה' מודיע שהוא יסתיר את פניו, והעם יהיה חשוף ופגיע לרעות המצויות בעולם. כפי שראינו למעלה, זהו עיקרון תאולוגי הנראה כחידוש גמור לעומת יסודות הברית המוכרים לנו מהספרים ויקרא ודברים. רביעית, ה'תרופה' שמציע ה' לכל זה היא השירה, שירת האזינו, שהיא חידוש סגנוני ומהותי בכך שהיא מטפלת ביחסים שבין ה' לעם ישראל במונחים של סגנון שירי ולא של חוזה רשמי.

כיוון שפסקה זו היא מבוא לשירת האזינו, נתבונן רגע בשירה עצמה וביחסה למבוא. במרכז השירה אנו מוצאים בשנית את הופעתה של הנהגת 'הסתר הפנים':

וַיָּרָא ה' וַיִּנְאֹץ מִפְּעֵס בְּנֵיו וּבְנֵיתָיו. וַיֹּאמֶר אֶסְתִּירָה פְּנֵי מִהֶם אֲרָאָה מֶה אַחֲרֵיהֶם כִּי דוֹר תִּהְפֹּלֵת הֵמָּה בָּנִים לֹא אֲמֵן בָּם

(שם לב, יט-כ)

נראה כי השירה כולה אמורה בעבור הזמן הזה של הסתר הפנים שהרי כך הסביר ה' במבוא לשירה שהעם יחטא (ויטוש אלוה עשהו), וה' יסתיר את פניו, ואזי תהיה השירה הזו לעד בבני ישראל שהמציאות של הסתר הפנים איננה מקרה או נטישה אלוהית מחולטת, חלילה, אלא היא מרכיב מהותי בהנהגה האלוהית.

דומה, כי מצירוף כל החידושים הללו יחד, מתקבלת תמונה שיכולה לבאר את מעמדה הייחודי של פרשה זו. מדוע לא הייתה התגלות זו חלק מקורי מהתורה שכתב משה? מפני שבאמת אין היא מתאימה כלל לעקרונות שהם הבסיס לתורת משה עד כה, עקרונות הגמול והברית, שיסודם בהנחה של בחירה חופשית תמידית ושל שכר ועונש אקטיביים שהם תוצאה של הבחירה. ההתגלות האחרונה, שהיא התגלות שבתוך התורה ושמעבר לתורה גם יחד, מניחה קומה שנייה לתורה, ולא עוד נתונים בקומה הראשונה, ולכן היא נאמרת למשה שקרבו ימיו למות, ובעיקר ליהושע, שהוא נביא כשאר הנביאים, ולא נותן התורה – כמשה. בתורת משה הכל בהיר, גלוי ומונח על השולחן. טוב ורע, חיים ומוות, שכר ועונש, ברכה וקללה. בשיטת האספקלריה המאירה של משה אין עמימות.³ אך היחס הדתי כולל גם אופנים רכים יותר של זיקה, אופני ביניים מגוונים, עדינים ומורכבים, שלא תמיד יש בהם אשמה ברורה, כתובת ברורה, וסיבתיות ברורה.

רבא אמר בגמרא שגם בשעת הסתר פנים מתקיים "בחלום אדבר בו". זו הודעה נבואית המתקיימת גם בשעות קשות, אך זו כמובן אינה אפשרות

³ חז"ל אומרים שמשה רבנו הוא היחיד שנתנבא באספקלריה המאירה: יבמות מט ע"ב.

בעבור משה רבנו שנבואתו היא בהגדרתה בגילוי פנים ולא בהסתר: "פנים אל פנים". ב'חלום אדבר בו' היא אופציה של מגע עם ה' גם כשה' איננו נוכח באופן גלוי במציאות.

שירת האיזונו, שבמרכזו מופיע העיקרון של הסתר פנים, יש בה עקרון אמוני חדש, כלומר: הגדרה מחדש של מהות הנוכחות האלוהית עם האדם ובעבורו. התורה הזו איננה יכולה להיכתב בסגנון חוזי או היסטורי, כיוון שהיא לא מתארת את הממד הנגלה והרשמי של המאורעות, אלא את הממד הנסתר שלהם. ממדים אלה של המציאות ניתן לבטא רק בשירה, שאיננה קובעת כללים ברורים אך מבטאת את עומק המציאות.

כשה' מודיע ליהושע שעתיד להיות חטא והסתר פנים, הרי שהוא שובר את הכללים שהוא עצמו קבע, אך אפשר וכאן מונחים היסודות העמוקים של אמונת ישראל, שעליה יאמרו חז"ל שמי שאינו יודע טיבו של הסתר פנים, יש לבדוק ביהדותו. באופן עמוק יותר, כל עוד ה' פועל לפי העיקרון הגלוי של הברית, מעגל הקסמים של הצורך האנושי המוגשם על ידי הדת, כפי שהוא קיים גם בעבודה זרה, איננו יכול להיפרץ. אדם זקוק לקב"ה כדי שיברך אותו, כשם שמואבי זקוק לכמוש, להבדיל. הדת היא צורך אנושי שהאל ממלא בו פונקציה מרכזית. והנה בסוף התורה ה' מודיע: אני עתיד להיעדר. אז תזכרו בשירה, שבה זה היה כתוב, שירה שהיא חלק מהתורה. ואז תלמדו כיצד חיים עם ה', למרות שהוא מסתיר פניו – כלומר: כיצד חיים עם אל שאיננו ממלא שום פונקציה בחיים הממשיים. הגילוי הזה, שניתן להאמין ולעבוד את ה' ללא שום שכר בתמורה, הוא הגילוי של הסתר הפנים. באופן עמוק יותר משמעו שניתן להיות בזיקה עם ה' על אף שהיא איננה ממומשת בהיסטוריה הגלויה. הגילוי הזה הוא אחת הבשורות הדתיות החשובות של עם ישראל.

נסכם את האמור עד כאן: גם מי שמבין את השואה כ'הסתר פנים' צריך להודות כי בעיית הסתר פני האל איננה בעיה שנתחדשה בשואה, אף אם הופיעה בה בצורה החריפה ביותר. זאת ועוד, הסתר פני האל איננו תחושה סובייקטיבית גרדא של האדם בתוך ההיסטוריה שהאל איננו מתגלה או פועל כפי שציפה. המושג מקורו בתורה, כלומר: בדברי האל עצמו. ריבוננו של

עולם מודיע לעמו בהתגלות שהוא עתיד להסתיר את פניו. לפי דברינו, היסודות העמוקים של אמונת ישראל טמונים דווקא בתאולוגיה של הסתר הפנים, ששוברת את העקרונות התאולוגיים של הברית והגמול – המאפיינים את רובה של התורה.

הסתר פנים במשנת אבות החסידות

הסתר פנים כתופעה סובייקטיבית במשנת ר' משה אפרים מסדילקוב

בעיית הסתר הפנים תופסת מקום מיוחד בהגות החסידית בגלל המעמד המיוחד שיש לזיקה המתמדת בין אדם לקונו בשיטה החסידית, ובגלל הסתירה לכאורה לעיקרון התאולוגי ש"לית אתר פנוי מיניה" (תיקוני זוהר, דף צא ע"ב, קכב ע"ב) ושהאל ממלא כל עלמין (שם, דף ה ע"א, ו ע"ב) שהוא במעמד של עיקר אמונה בהגות החסידית.⁴ כיצד אפשרית התרחשות בעולם שמתוארת בתורה כמקריית, ושאינה מכוונת על ידי ה' ? טענה כזו היא אבסורדית מנקודת מבט חסידית. ההגות החסידית מחויבת אפוא להתמודדות עם המונח הסתר פנים שכפי שהוא מופיע במקרא ומתפרש על ידי הקדמונים הריהו סותר, לכאורה, את יסודי שיטתה. דוגמה מייצגת להתמודדות כזו, אפשר למצוא בדברי ר' משה אפרים מסדילקוב, נכד הבעש"ט, שכתב בשם סבו:

ואנכי הסתר אסתיר את פני. והוא לכאורה תמיהה גדולה איך אפשר שהקב"ה יסתיר פניו מישראל חלילה ואיך יהיה להם חיות ותקומה כי זה כל חיותם של ישראל עם קרובו שנקראים בנים למקום (שבת לא ע"א). אך דהנה המשל הוא למלך שעשה כמה מחיצות באחיזת עינים לפני היכלו שלא יוכלו ליכנס אליו ונסתתר שם ועשה חומות ואש ונהרות באחיזת עינים הכל לפני בניו. והנה, מי שהיה חכם נתן לב לדבר איך אפשר שאביו הרחמן לא יתרצה להראות פניו לבניו ידידי, אין זה כי אם אחיזת עינים והאב רוצה לנסות אם ישתדל הבן לבא אליו ובאמת אין

⁴ ראו: תשבי ודן, חסידות, עמ' 776; שביד, בין חורבן, עמ' 145-136.

שום הסתרה. והנה, מיד כשמסר לנפשו לילך בנהר נסתר אחיזת עינים ועבר בו וכן בכל המחיצות עד שבא להיכל המלך. ויש טפש שירא להתחיל לעבור המחיצות, ויש שעובר המים וחוזר מפני החומות ומפני האש. והנמשל ידוע. והנה, מי שמוסר נפשו ועובר בכל המחיצות ודוחק עצמו עד שבא אל המלך אז יבא למעלה יותר גדולה מקודם, וזהו (בראשית מ"ו, ד) 'אנכי ארד עמך', היינו כשתתן לב ותבין שאפילו בירידה יש גם כן אנכי היינו ההסתרה שנסתתר עצמי ממך היא גם כן לטובתך אז ואנכי אעלך גם עלה, היינו – שתזכה למעלה יתירה וזהו 'גם עלה' והבן

(דגל מחנה אפרים, וילך)

הסתר הפנים לפי ר' משה אפרים הוא אחיזת עיניים בלבד, לשון אחר: הוא סובייקטיבי ולא אובייקטיבי. מצד האלוהות אין הסתר פנים, ה' נמצא בכל, אך נדמה לאדם שיש מיני מניעות ומחסומים המבחינים בינו לבין קונו. מהם מחסומים אלה? אולי נדמה לאדם שה' איננו עמו, איננו שומע לתפילתו או סילק את השגחתו. ודוק: רק נדמה לו, ה' גורם שייראה לו כך – אף שאין זה נכון ובאמת ה' מצוי בכל ומשגיח על הכל. לשם מה יוצר ה' מראית עין של הסתר פנים? כדי לנסות את האדם ולהיווכח במסירותו. ה' בודק האם האהבה תלויה בקרבה ובנוכחות שיש להם ביטוי ממשי, או שגם בסיטואציה מדומה של הסתר הבן איננו מאבד את בטחונו ודבקו. הבן החכם הוא היהודי שאמונתו התמימה מלאה ועקבית, והוא מתעקש להיות קרוב אל המלך, כלומר: להתפלל ולהתחנן אליו, להידבק בו וללמוד את תורתו, גם אם לשעה נראה שהמלך איננו איתו. יהודי שמתעקש לגלות את ה' גם בהסתר מגלה ש'אנכי' – הסתר אסתיר', לאמור: שגם ההסתר הוא גילוי של העצמות האלוהית:

הבעל שם טוב הקדוש זכותו יגן עלינו אמר: 'אנכי' מצוי תמיד אפילו בבחינת הסתר אסתיר בכמה הסתרות

(צרור החיים דמ"ב ע"ד)

לפי דברי ר' משה אפרים, ההסתר מתפוגג כשאדם מתעקש בתפילה ובתחנונים שהוא רוצה להיות קרוב אל ה' ואינו מוותר למרות ההסתר שהוא חווה.

התמודדות עם הסתר פנים במשנת ר' יעקב יוסף מפולנאה

אצל תלמידו וסופרו של הבעש"ט, ר' יעקב יוסף מפולנאה, ביטול ההסתר נעשה על ידי חיזוק הוודאות הפנימית שלית אתר פנוי מיניה' ומלוא כל הארץ כבודו. כלומר: אם יידע האדם באופן בהיר שההסתר הוא בלתי־אפשרי תאולוגית, תתפוגג מראית העין של ההסתר. כך הוא מבאר את משל החומות הנ"ל:

והנמשל מובן, שהקב"ה מסתתר בכמה לבושין ומחיצות, ובידיעה שהשם יתברך מלוא כל הארץ כבודו וכל תנועה ומחשבה הכל ממנו ית' וכן כל המלאכים וההיכלות הכל נברא ונעשה כביכול מעצמותו כהדין קמצא דלבושיה מניה וביה, ואין שום מחיצה מבדילה בין האדם ובינו יתברך בידיעה זאת ועל ידי זה 'יתפרדו כל פועלי און'

(בן פורת יוסף נ"ה עמ' א)

אמנם, הבעש"ט כבר הקדים ואמר שההתמודדות עם ההסתר אינה פשוטה כפי שעולה אולי הרושם מכתבי תלמידיו. התורה אמרה "הסתר אסתיר", והבעש"ט דרש: "הסתר בתוך הסתר", וביאר: שההסתר גופו יהיה נסתר, זאת אומרת: כל עוד ההסתר בא לידי ביטוי רק ביחס האובייקטיבי, כגון, אי־היענות בתפילה או מקרים רעים וכדו', האדם יכול להזכיר לעצמו שה' נמצא בתוך ההסתר ומכוון לטובתו. אלא שההסתר גופו יכול להיות נסתר: האדם איננו רואה כלל כיצד ייתכן שה' נמצא בתוך המציאות הזו, או שהוא אטום למחשבה שיכול לצאת איזה טוב מהמאורעות העוברים עליו:

שמעתי מהרב המוכיח⁵ שאמר משם הבעל שם טוב זצוק"ל, שזו ענין התוכחה ואנכי הסתר אסתיר, שההסתרה גופו אצלו בהסתר, ואינו מאמין על כל פנים באמונה שוודאי טוב גנוז בה, כי כשהוא על כל פנים מאמין באמונה שוודאי טוב גנוז בה, הגם שאינו מבין הטוב, מכל מקום נמתק הדין ממנו

(תשואות הן פ' ויהי)

⁵ הוא ר' יהודה אריה לייב מפולנאה, מתלמידי הבעש"ט הקרובים, בשונה מהרב מפולנאה, בעל התולדות – ר' יעקב יוסף, שהיה רושם תורותיו העיקרי של הבעש"ט.

הנה כי כן, אתגר הסתר הפנים יכול להיות קשה מאוד, תיאורי ההסתר המתוארים כאן באופן כללי יכולים להפוך מוחשיים וקשים בהקשר אקטואלי של סבל אכזרי ומתמשך, אישי או לאומי. ובכל זאת, העמדה החסידית איננה מעניקה ממשות אונטולוגית או תאולוגית להנהגה של 'הסתר הפנים', שכן, כפי שכבר אמרנו, היא סותרת סתירה מוחלטת את עיקר האמונה החסידי שהאל נוכח בכל, וכן סותרת מעיקרא את דרך העבודה החסידית שבמרכזה הקשר התמידי והקונקרטי עם ריבונו של עולם.

בתוך הסתרתו של ההסתר – מתורת הבעש"ט

בדברים עד כאן הוצג הסתר הפנים בחסידות כחוויה סובייקטיבית שבאה לידי ביטוי בתחושה של היעדר אלוהי שמוטל על האדם להתגבר עליה מתוך ביטחון דתי שאין בה ממש. אלא שהבעש"ט הזהיר גם מסוג אחר של הסתר, שעלול להיות קשה יותר לחשיפה ולהתמודדות. "ואנכי הסתר אסתיר", פירש הבעש"ט – אסתיר את זה שאני מסתתר, והאדם לא יידע כלל שהוא אמור לעבור מסע רוחני של מאבק בהסתרות, שכן ייראה לו שהכל כשורה, וכך יישאר עם אחיזת עיניים של דתיות כשלמעשה תוכה ריק. זאת אומרת – אם אדם חווה את הריקנות האלוהית, הוא יכול לנסות להתמודד עמה בעבודתו. אבל אם נדמה לו שהכול בסדר, הוא יישאר רחוק:

שמעתי מא"ז זללה"ה [הוא הבעש"ט, ת"ג] ואנכי הסתר אסתיר, כי כשהאדם אינו יודע שיש הסתרה, בוודאי אינו טוב, שסובר שהוא צדיק גמור ואינו שב בתשובה, אבל כשיודע שיש הסתרה ומרגיש בנפשו, אז הוא נכנע מלפני השם יתברך ומבקש מלפניו, וזהו ואנכי הסתר, פירוש, ההסתרה עצמה אני אסתיר, ולא יודע שהוא הסתרה.⁶

אזהרה זו של הבעש"ט היא חשובה מאוד לענייננו. נתאר לעצמנו שני טיפוסים דמיוניים. האחד, ניצול שואה חרדי, שהשתכנע על ידי ר' אלחנן

⁶ דגל מחנה אפרים בליקוטים לפ' צו, פנים יפות דכ"ח ע"ג, צפנת פענח דף ב ע"א ודף נא ע"ג.

וסרמן הי"ד שה' העניש את עם ישראל על חטאי ההשכלה וההתבוללות הנוראיים, והוא מתפלל אל ה' מדי יום שיסיר חטאים אלה, מתקן אותם ומקים בית מלא תורה ומלא יראה הסגור בפני הרוחות החיצוניות וכו'. האחר, בחור ציוני דתי נלהב אשר משוכנע שהשואה באה לעולם בגלל מאיסת ארץ ישראל והאדישות כלפיה, ולכן נענש עם ישראל בעונש כל כך חמור. הוא מקדיש את חייו לתעמולה ציונית, מפריח את השממה ומעבד את אדמת הארץ. שני הטיפוסים האלה אינם חווים הסתר פנים אלוהי אלא הנהגה אלוהית עקבית ורציונלית המבוססת על הערכים של שכר ועונש. שניהם אינם חווים את הריחוק. נדמה להם שה' קרוב אליהם ואל מעשיהם, כל אחד לפי שיטתו. שניהם אינם יכולים להרגיש את העומק הדתי שבמאורעות ואת החידוש האפשרי הטמון בהם, שניהם אינם מאזינים לקריאה הנשמעת בשעת ההיעדר והריחוק, ולכן שניהם עלולים, אומר הבעש"ט, להחמיץ את ההזדמנות הדתית שבפניהם, מפני שהם אינם מודעים לא להסתרה ולא להזמנה שבה.